

УДК 378(1-87)

АВТОНОМІЯ ТА ЛІДЕРСТВО В ЄВРОПЕЙСЬКОМУ ПРОСТОРІ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Володимир ЛУГОВИЙ

доктор педагогічних наук, професор,
перший віце-президент Національної
академії педагогічних наук України,
національний експерт з реформування
вищої освіти в Україні

Світлана КАЛАШНІКОВА

доктор педагогічних наук, доцент, перший
заступник директора з науково-дослідної
роботи, головний науковий співробітник
відділу політики та врядування у вищій
освіті Інституту вищої освіти НАПН
України

Олена СЛЮСАРЕНКО

кандидат наук з державного управління,
старший науковий співробітник, учений
секретар, провідний науковий
співробітник відділу політики
та врядування у вищій освіті Інституту
вищої освіти НАПН України

Жаннета ТАЛАНОВА

доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач відділу політики та врядування
у вищій освіті Інституту вищої освіти
НАПН України

Ключові слова: автономія, заклади
вищої освіти, рейтинги, ефект автономі-
йної синергії, європейський простір
вищої освіти.

© Луговий В., Калашнікова С., Слюсаренко О.,
Таланова Ж., 2014

Проаналізовано дані щодо рівня автономії та рейтингових досягнень закладів вищої освіти 26 європейських країн, у тому числі й України. Підтверджено, що автономія, особливо академічна, організаційна та кадрова, є важливим чинником досягнення закладами високих рангових позицій за рейтингами «Таймс» і «Шанхайський». Водночас сама по собі автономія, не доповнена іншими розвинутими складовими діяльності, зокрема дослідницько-інноваційною, не гарантує університетської конкурентоспроможності, тому є необхідною, але недостатньою для успішності вищої школи. Виявлено ефект автономійної синергії, за яким інтегральна автономія більш ефективна, ніж її диференціальні компоненти. Показано, що вищій освіті України бракує як автономії, окрім кадрової, так й інших ключових складових основної діяльності, насамперед дослідницько-інноваційної. Аргументована важливість досвіду Австрії стосовно розвитку автономії та вдосконалення мережі провідних університетів з огляду на доцільність подібнення закладів вищої освіти лише в разі, якщо новоутворені заклади спроможні бути високорейтинговими.

остановка проблеми та її актуальність. Автономія закладів вищої освіти (далі – університети, заклади) у світовій практиці визнана необхідною умовою їхньої ефек-

тивної діяльності, тому є трендом університетського розвитку [7; 9–13; 15]. В українській вищій освіті, що формувалася, хоча й з огляду на кращі європейські зразки, але разом з тим в інших суспільно-політичних умовах, автономія великою мірою вважається недостатньою [4, с. 149–184]. Отже, доцільно з'ясувати, по-перше, реальний стан автономізації вітчизняних закладів, причини її відставання порівняно з кращими зарубіжними аналогами, накреслити обґрунтовані пропозиції щодо підвищення культури університетської автономії в Україні, по-друге, зв'язок параметрів автономії та рангового статусу вищої освіти європейських країн.

Аналіз наукових праць, присвячених розв'язанню проблеми. Незважаючи на зростаючу кількість публікацій, присвячених автономії університетів, бракує праць із системним розглядом зв'язку автономізації та досягнень вищої освіти з огляду на відповідні тенденції в Європі та світі [7; 9–13; 15].

Мета і завдання статті. Здійснити порівняльні дослідження розвитку університетської автономії та її зв'язку з досягненнями вищої освіти в Україні, Європі та сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо набуття автономних характеристик вітчизняними закладами вищої освіти [4; 5].

Виклад основного матеріалу.

Автономія (від грец. незалежність) – право на самоврядування, самостійне, незалежне розв'язання певних питань [1; 3; 6; 8]. Це право, його реалізація активно досліджуються, зокрема, Європейською асоціацією університетів (ЄАУ), що заснована у 2001 р. як неурядова організація й налічує 850 університетів, 34 національних університетських об'єднань 47 країн і сфокусована на європейському просторі вищої освіти (ЄПВО) та європейському дослідницькому просторі (ЄДП) [3; 7; 9; 12; 15].

Загалом автономний статус провідних закладів уявляється природним і зрозумілим. Адже такі інституції є найбільш інтелектуально розвинутими частинами суспільства, локомотивами його розвитку, отже, не потребують надто регламентуючої зовнішньої регуляції, мають високу суспільну довіру та виправдовують її [7]. Крім того, найкращі університети світу є незалежними: наприклад, з-поміж 30 топ-закладів за рейтингами «Таймс» і «Шанхайський» більшість є приватними [14; 16]. Експерти ЄАУ стверджують, що існує кореляція між рівнем автономності та ефективністю діяльності, якістю освіти, ступенем диверсифікації, успішністю інтернаціоналізації. Зокрема, інституційна автономія дає змогу університетам визначати та реалізовувати стратегічні пріоритети відповідно до своїх сильних сторін, і хоча автономія автоматично не приводить до кращої діяльності, однак є важливою необхідністю [9].

Автономія закладів вищої освіти, за висновками ЄАУ, має кілька вимірів – академічний, організаційний, кадровий, фінансовий [9].

До академічного виміру відносять: визначення кількості студентів; відбір студентів; упровадження та припинення програм; вибір мови навчання; вибір механізмів і провайдерів забезпечення якості; визначення змісту програм. Організаційний вимір передбачає: вибір процедури та критеріїв щодо призначення ректора; відставку і терміни повноважень ректорського офісу; уведення та відбір зовнішніх членів органів врядування; визначення академічної структури; утворення юридичних осіб. Кадровий вимір стосується: процедур прийому персоналу; заробітної плати; звільнення працівників; кар'єрного просування. Нарешті, фінансовий вимір передбачає: тривалість і модель фінансування; збереження залишків; запозичення грошей; запровадження плати для вітчизняних та іноземних студентів [9].

За цими вимірами та показниками автономії в межах ЄАУ здійснюють обстеження

рівня автономності закладів вищої освіти в країнах Європи за 100-бальною шкалою [9; 10]. Кількісний вираз автономних характеристик дає змогу визначити взаємозалежність автономності та досягнень вищої школи, об'єктивно схарактеризувати стан університетської автономії та її параметри за різними вимірами.

У цій статті використанні дані результатів обстеження автономії вищих закладів освіти в 26 країнах Європи, у тому числі України, тобто більшості європейських країн, що презентовані на семінарі «Сприяння стійкості та автономії вищих навчальних закладів» [10]. Наведені в згаданому джерелі дані по трьох землях Німеччини не враховані як такі, що не репрезентують усю країну в цілому. За університетські досягнення країн взято рангові місця за провідними міжнародними рейтингами «Таймс» і «Шанхайський» [14; 16]. Ступінь взаємозалежності характеризувався коефіцієнтом кореляції рангів Спірмена, що обчислювався за методикою, викладеною в роботі [7].

У таблиці 1 наведено систематизовані інтегральні та диференціальні (за вимірами) показники автономії вищих закладів освіти для 26-ти країн, 20-ти країн, що мають топ-заклади за рейтингами «Таймс» (19 країн) або «Шанхайський» (18 країн), 6-ти країн, що не мають високорейтингових закладів, а також для Сполученого Королівства, Франції, Греції та України, які представляють увесь діапазон (від макси-

мальної до мінімальної) університетської автономії.

Таблиця 1 демонструє помірну тенденцію підвищення рівня рейтингових досягнень вищої освіти із збільшенням її автономії. Пересічно 20-країн з топ-закладами мають дещо вищу (67 балів), країни (6) без таких закладів – меншу (61 бал) автономію. На певну слабкість тенденції указує те, що до країн з високорейтинговим університетським потенціалом належать країни як з найвищим (Сполучене Королівство), так і з найнижчим (Греція) рівнем автономії закладів вищої освіти з трикратною різницею. Водночас серед країн без топ-університетського потенціалу є країни з рівнем автономії, більшим за середній (65 балів). За вимірами найвищою є кадрова автономія (73 бали), найменшою – фінансова (60 балів) за середніх і близьких між собою показників академічної (65 балів) і організаційної (64 бали) автономії. Для кадрової автономії її рівень для країн без топ-закладів (74 бали) навіть трішки більший порівняно з країнами з топ-закладами (72 бали). Це може свідчити про некритичність подальшого збільшення автономії при досягненні нею певного достатньо високого рівня. В усіх інших випадках (академічний, організаційний та фінансовий виміри) автономія в країнах з топ-університетським потенціалом переважає: суттєво організаційна (на 16 балів) та академічна (7 балів) і несуттєво фінансова (1 бал).

Таблиця 1

Показники автономії та рейтингу вищої освіти 26 країн Європи

№	Країни, групи країн	Показники автономії за 100-бальною шкалою за вимірами				
		інтегральна	академічна	організаційна	кадрова	фінансова
1	2	3	4	5	6	7
1	26 країн, середнє	65	65	64	73	60
2	20 країн з топ-закладами, середнє	67	66	67	72	61
3	6 країн без топ-закладів, середнє	61	59	51	74	60
4	Сполучене Королівство (1 ранг)	95	94	100	96	89
5	Франція(3–4 ранги)	46	37	59	43	45
6	Греція(15–17 ранги)	33	40	43	14	36
7	Україна (без топ-закладів)	55	51	44	77	46

Кореляція параметрів автономії та рейтингу вищої освіти 20 європейських країн з топ-закладами

№	Кількість країн за рейтингами, (критичне значення коефіцієнта кореляції)	Коефіцієнт кореляції рангів Спірмена за вимірами автономії				
		інтегральна	академічна	організаційна	кадрова	фінансова
1	2	3	4	5	6	7
1	19 країн, рейтинг «Таймс» (Ккр = 0,39)	0,27	0,10	0,23	0,15	0,31
2	18 країн, рейтинг «Шанхайський» (Ккр = 0,40)	0,51	0,34	0,36	0,42	0,31

Стосовно України, то вона має відносно невисокий рівень автономії вищої освіти (55 балів). При цьому рівень кадрової автономії є порівняно високим (77 балів), якому істотно поступаються рівні організаційної (44 бали), фінансової (46 балів) та академічної (51 бал) автономії. Привертає увагу високорейтингова Франція з низькою автономією вищої школи (46 балів).

Обчислення коефіцієнта кореляції рангів Спірмена для взаємозалежності автономії та рангу вищої школи країн з топ-університетським потенціалом також засвідчує слабкість вищезгаданої тенденції (див. *таблицю 2*). Рангова університетська позиція країни за рейтингом «Таймс» з'ясовувалася за методикою рейтингу «Шанхайський» [14], тобто враховувалися і найвищі університетські досягнення, і кількість топ-закладів у країні.

З *таблиці 2* видно, що в разі рейтингу «Таймс» кореляція позитивна, слабка і не є вірогідною з імовірністю 0,95 для всіх вимірів автономії: інтегральної, академічної, організаційної, кадрової та фінансової. У випадку рейтингу «Шанхайський» кореляція також позитивна, слабка і для інтегральної

та кадрової автономії є вірогідною. Звертає увагу факт, що за останнім рейтингом кореляція для інтегральної автономії є достовірною і перевершує кореляцію для диференціальних складових автономії за окремими вимірами. Це може означати прояв синергійного ефекту, коли результуюче ціле (інтегральна автономія) більше за окремі частини (академічну, організаційну, кадрову та фінансову автономію), що його складають.

У *таблиці 3* наведено коефіцієнти кореляції рангів Спірмена для попарної взаємозалежності окремих складових автономії за певними вимірами.

З *таблиці 3* неважко побачити, що різні диференціальні (за вимірами) автономії позитивно, приблизно однаково слабо (K_c варіює від 0,36 до 0,46), але, вірогідно, корелюють між собою, за виключенням пари «академічна – фінансова» автономія ($K_c = 0,24$ за $K_{sp} = 0,33$).

Вищезазначені висновки, за загальноєвропейськими обстеженнями, можна перевірити на прикладі окремої країни – Австрії, у якій у 2002 р. була законом (Акт про університети) проголошена та з 2004 р. реально набула чинності пов-

Таблиця 3

Кореляція параметрів автономії вищих закладів освіти за різними вимірами для 26 країн Європи

№	Вимір автономії	Коефіцієнт кореляції рангів Спірмена за вимірами автономії (Ккр = 0,33)		
		організаційна	кадрова	фінансова
1	2	3	4	5
1	Академічна	0,36	0,42	0,24
2	Організаційна		0,40	0,41
3	Кадрова			0,46

Таблиця 4

Рангові місця університетів Австрії за рейтингом «Таймс» у 2004–2013 рр.

№	Університет	Рангові місця за роками									
		2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Університет Відня	94	65	87	85-87	115	132-133	195	139	162-163	170-171
2	Віденський університет технології	77	86	138					301-350	251-275	226-250
3	Університет Інсбрука	164	165	186				187-188	201-225	201-225	201-225
4	Університет Граца								251-275	301-350	351-400
5	Університет Лінца								251-275	301-350	351-400
6	Медичний університет Відня									301-350	251-275

на (за виключенням прийому студентів) автономія університетів [11; 13]. Саме в цей період стали публікуватися дані про топ-університети за рейтингами «Таймс» (з 2004 р.) та «Шанхайський» (з 2003 р.) [14; 16]. Тобто можна прослідкувати вплив автономії австрійських університетів на їх світові ранги впродовж від 2003 (2004) до 2013 рр.

У таблиці 4 наведено динаміку рангових позицій університетів Австрії за рейтингом «Таймс», який до 2010 р. включно визначав

200 найкращих університетів, а з 2011 р. – 400 топ-закладів [16].

З таблиці 4 видно, що у 2004–2007 рр. два австрійські топ-заклади (Університет Відня та Віденський університет технології) ще перебували в першій сотні найкращих закладів, однак, починаючи з 2008 р., незважаючи на фактичне розширення їхньої автономії у 2004 р., погіршили позиції за рейтингом «Таймс». Таку ситуацію могла зумовити реструктуризація провідних університетів Австрії шляхом виді-

Таблиця 5

Рангові місця університетів Австрії за рейтингом «Шанхайський» у 2003–2013 рр.

№	Університет	Рангові місця за роками										
		2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1	Університет Відня	84-85	86-87	85	151-200	151-202	152-200	152-200	151-200	151-200	151-200	151-200
2	Університет Інсбрука	201-250	202-301	203-300	201-300	305-402	303-401	201-302	201-300	201-300	201-300	201-300
3	Університет Граца	251-300	202-301	301-400	301-400	305-402	303-401	303-401	301-400	301-400	401-500	401-500
4	Віденський університет технології	251-300	302-403	301-400	301-400	403-501	402-503	402-501	401-500	401-500	401-500	401-500
5	Медичний університет Інсбрука		404-502	401-500	401-500	403-501	402-503	402-501	301-400	301-400	401-500	401-500
6	Медичний університет Граца			401-500	401-500	403-501	402-503	402-501	301-400	401-500	401-500	401-500
7	Медичний університет Відня				201-300	203-304	201-302	201-302	201-300	201-300	201-300	201-300

лення у 2004 р. трьох медичних університетів – Медичного університету Відня, Медичного університету Інсбрука, Медичного університету Граца. На користь такого припущення свідчить і динаміка рангових позицій австрійських університетів за рейтингом «Шанхайський», який визначає 500 найкращих закладів [14], як це показано в таблиці 5.

У таблиці 6 показано зміну переліку і рангових позицій європейських країн за наявності топ-закладів у першій сотні за рейтингом «Шанхайський» з 2003 по 2013 рр. [14].

Таблиця 6

Перелік і рангові позиції країн Європи за наявністю топ-закладів на 1-100 місцях за рейтингом «Шанхайський» у 2003 та 2013 рр.

Місце	2003 р.		2013 р.	
	країна	заклади	країна	заклади
1	2	3	4	5
1	Сполучене Королівство	9	Сполучене Королівство	9
2	Німеччина	5	Швейцарія	4
3	Швейцарія	3	Німеччина	4
4	Швеція	3	Франція	4
5	Нідерланди	3	Нідерланди	3
6	Франція	2	Швеція	3
7	Норвегія	1	Данія	2
8	Данія	1	Бельгія	1
9	Італія	1	Норвегія	1
10	Фінляндія	1	Фінляндія	1
11	Австрія	1	Росія	1
12	Бельгія	1		

З таблиці 6 видно, що за право, по-перше, бути представленим, а по-друге, посісти гідне місце в групі перших 100 закладів за рейтингом «Шанхайський» існує конкуренція, не всі країни її витримують. Вийшли з цього переліку Австрія у 2006 р. та Італія у 2007 р., натомість увійшла Росія у 2004 р., випадала Бельгія у 2004–2009 рр. Порівняно з 2003 р. у 2013 р. кількість країн у такому переліку зменшилася з 12 до 11 (із 16 країн першої сотні місць та загалом 43 країн

за цим рейтингом), хоча частка європейських топ-закладів у цій групі зростає з 31 до 33%. Розширення автономії університетів Австрії у 2002–2004 рр. не забезпечило заклади від виходу з групи 100 найкращих. Частково це можна пояснити, як зазначалося, виділенням у 2004 р. з Університету Відня, Університету Інсбрука та Університету Граца окремих високо-рейтингових медичних університетів.

Загалом за 11-річний період значно посилили свої позиції такі європейські країни, як Франція (з 6-го до 4-го місця) та Бельгія (з 12-го до 8-го місця). Погіршилося становище Швеції (з 4-го до 6-го місця) та Норвегії (з 7-го до 9-го місця). Стабільно утримує лідерську позицію з істотним відривом Сполучене Королівство (1-ше місце). Університети цієї країни характеризуються високим ступенем автономії, мають й інші (наприклад, дослідницько-інноваційні [7]) переваги. Завдяки таким іншим, зокрема дослідницько-інноваційним, перевагам університети Франції, маючи невисоку автономію, у цілому обіймають високі рейтингові позиції.

Висновки та рекомендації.

Аналіз даних щодо рівня автономії та рейтингових досягнень закладів вищої освіти 26 європейських країн, у тому числі України, дає підстави зробити такі висновки.

По-перше, автономія, особливо академічна, організаційна та кадрова, є важливим чинником досягнення університетами високих рангових позицій за провідними міжнародними рейтингами «Таймс» і «Шанхайський».

По-друге, сама по собі автономія, не доповнена іншими розвинутими складовими діяльності, зокрема дослідницько-інноваційною, неспроможна гарантувати конкурентоспроможність закладів вищої освіти. Інакше автономія є необхідною, але недостатньою умовою успішної діяльності вищої школи.

По-третє, порівняння інтегральної автономії та її диференціальних компонентів (академічної, організаційної, кадрової, фінансової) виявляє ефект автономіч-

ної синергії, за якого інтегральна автономія більш впливова, ніж її диференціальні компоненти.

По-четверте, вищій освіті України бракує як автономії, крім кадрової, так й інших ключових складових основної діяльності, насамперед дослідницько-інноваційної [2, с. 5–9; 4; 7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) [Текст] / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

2. **Луговий В.** Якість вищої освіти: виклик для України [Текст] / Луговий В. І., Таланова Ж. В. // Вища освіта України: Тематичний випуск «Європейська інтеграція вищої освіти України у контексті Болонського процесу»: у 2 т. – 2012. – Т. 1, № 3 (дод. 2). – 134 с.

3. Національний освітній глосарій: вища освіта [Текст] / авт.-укл. : І. І. Бабин, Я. Я. Болюбаш, А. А. Гармаш та ін. ; за ред. Д. В. Табачника і В. Г. Кременя. – К. : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. – 100 с.

4. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Текст] – К. : НISD, 2013. – 576 с.

5. Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України від 25 черв. 2013 р. № 344 [Текст] // Урядовий кур'єр. – 2013. – 4 лип. – № 117.

6. Словник іншомовних слів [Текст] / за ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. – К. : Гол. ред. Укр. рад. енци., 1977. – 776 с.

7. **Таланова Ж. В.** Докторська підготовка у світі та Україні : монографія [Текст] / Ж. В. Таланова. – К. : Міленіум, 2010. – 476 с.

8. Тлумачний словник української мови [Electronic resource]. – URL : <http://eslovník.com/>.

9. **Estermann T.** Setting the context: University Autonomy & Funding in Europe: ATHENA Workshop Ukraine "Fostering Sustainable and Autonomous Higher Education Institutions", 6 November 2013 [Electronic resource]. – URL : <http://www.eua.be/events/past/2013/ATHENA-Workshop-Ukraine/Presentations.aspx>.

10. **Estermann T.** The State of University Autonomy in Ukraine: an external analysis: ATHENA Workshop Ukraine "Fostering Sustainable and Autonomous Higher Education Institutions", 6 November 2013 [Electronic resource]. – URL : <http://www.eua.be/events/past/2013/ATHENA-Workshop-Ukraine/Presentations.aspx>.

11. **Freismuth E.** Developing autonomy and funding reforms at system level – an example from Austria: ATHENA Workshop Ukraine "Fostering Sustainable and Autonomous Higher Education Institutions", 6 November 2013 [Electronic resource]. – URL : <http://www.eua.be/events/past/2013/ATHENA-Workshop-Ukraine/Presentations.aspx>.

12. Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area. Bucharest Communiqué of EHEA Ministerial Conference, 26–27 April, 2012 [Electronic resource]. – URL : <http://www.ehea.info>.

13. **Mettinger A.** Higher Education Governance in Austria : I2nd International Conference "European integration of Higher Education of Ukraine in the context of Bologna process" (November, 7, 2013, Kyiv, Ukraine) [Electronic resource]. – URL : http://www.ihed.org.ua/images/pdf/7_11_2013_1.pdf.

14. The Academic Ranking of World Universities. Shanghai Jiao Tong University in China [Electronic resource]. – URL : <http://www.arwu.org/>.

15. The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade. Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education (Leuven and Louvain-la-Neuve, 28–29 April 2009) [Electronic resource]. – URL : <http://www.bologna2009benelux.org/>.

16. The World University Rankings [Electronic resource]. – URL : <http://www.timeshighereducation.co.uk/>.

По-п'яте, важливий для України досвід Австрії щодо розвитку автономії та вдосконалення мережі провідних університетів свідчить про те, що подрібнення закладів вищої освіти є виправданим лише за умови, якщо новоутворені університети спроможні також бути високорейтинговими.

CITED LITERATURE

1. Comprehensive Modern Ukrainian Language dictionary (with suppl. and add.) [Text] / compiled and edited by V. T. Busel. – K. ; Irpin: VTF "Perun", 2005. – 1728 p.

2. **Lugovyy V.** Quality of Higher Education: Challenge for Ukraine [Text] / Lugovyy V. I., Talanova Zh. V. // Vyscha osvita Ukrainy (Higher Education of Ukraine): Theme issue "European Integration of Higher Education of Ukraine in the Context of Bologna Process" : in 2 vol. – 2012. – V. 1, № 3 (add. 2). – 134 p.

3. National Educational Glossary: Higher Education [Text] / compiled by: I. I. Babyn, Ya. Ya. Bolyubash, A. A. Harmash etc. ; under the editorship of D. V. Tabachnyk and V. H. Kremen. – K. : TOV "Publishing House "Pleyada", 2011. – 100 p.

4. On Internal and External Situation in Ukraine in 2013: Annual Address of President to the Supreme Soviet of Ukraine [Text] – K. : NISD, 2013. – 576 p.

5. On National Strategy of Education Development in Ukraine for a Period till 2021: Decree of President of Ukraine on June, 25, 2013. № 344 [Text] // Uryadovyy Kuryer (Governmental Courier). – 2013. – July, 4. – № 117.

6. Dictionary of Foreign Language Words [Text] / under the editorship of memb.-cor. of Ac. of Scien. of YuSSR O. S. Melnychuk – K. : Chief editor of Ukr. Sov. Encyclopedia, 1977. – 776 p.

7. **Talanova Zh. V.** Doctor Degree Worldwide and in Ukraine : Monograph [Text] / Zh. V. Talanova. – K. : Millenium, 2010. – 476p.

8. Comprehensive Ukrainian Language Dictionary [Electronic resource]. – URL : <http://eslovník.com/>.